

- steden werden plaatselijke genootschappen opgericht, zie Proost, *Weg en werk*, 1-25; W. Egeling, *Herinneringsrede bij het Tienjarig bestaan der Nederlandsche Vereeniging tot Afschaffing van Sterken Drank, 14 juli 1852* (Amsterdam, 1852), 2.
- 13 *Handelingen Tweede Kamer, 1854-1855*, 20 juni 1855.
 - 14 De accijnzen stegen van f 21,10 per hectoliter drank met een alcoholgehalte van 50% in 1856 naar f 22 in 1860, f 35 in 1864, f 50 in 1866, f 57 in 1877, f 63 in 1892, f 90 in 1910, f 99 in 1914 en f 165 in 1919 en leverde tussen de 15 en 25 procent van de rijksinkomsten op. Overigens daalt de verkoop van drank slechts tijdelijk en licht als gevolg van een verhoging van de accijnzen. Vgl. Gerritsen, *Politieke economie*, 81-106.
 - 15 *Handelingen Tweede Kamer, 1856-57*, 785-786.
 - 16 J.A. Zeilstra, 'Zending in de achterbuurt van de hoofdstad. C.S. Adama van Scheltema en het Koning Willemshuis in de Jordaan. Een vergeten hoofdstuk Amsterdamse kerkgeschiedenis 1849-1920' (Doctoraalscriptie Universiteit van Utrecht, 1985), 42, 140.
 - 17 *Aanval en verweer. Een vriendschappelijk oordeel van vrienden des volks naar aanleiding der Meening van Dr. Bronsveld en den Predikant Sikkel over de Geheel-Onthouding in verband met het toenemend alcoholisme en het dienstbaar maken daarvan aan de belangen der Rijksschatkist* (Gouda, [1896]). Deze bundeling van ingezonden brieven werd verzorgd door Adama van Scheltema.
 - 18 J.P. Zwemer, 'De principes van de christelijke levensheiliging in zes orthodox-protestantse tijdschriften in de jaren 1871 en 1872' (Bijvakschrift Vrije Universiteit, 1985), 50-54.
 - 19 J.J.P. Valetton, *Bedenkingen tegen de Hervorming der heerschende drinkgewoonten door middel van geheel-onthouding van alle bedwelmende dranken* (Utrecht, 1895). Hierin ontzenuwde Valetton allerlei bezwaren tegen onthouding.
 - 20 Notulen hoofdbestuur NCGOV, 29 maart 1922. Het hoofdbestuur besloot niet in te gaan op een verzoek van de Tempeliersloges in Den Helder om medewerking tot oprichting van een Onthoudingspartij omdat het bestuur dit een 'wegschuifmethode' vond.
 - 21 Wel bleven de vrijzinnig protestanten zoals G. Horreüs de Haas lid van de nv. Zie Meia Albarda, *Wat baat het de mens... Over het leven en denken van Dr. G. Horreüs de Haas* (Assen/Amsterdam 1977), 166-175.
 - 22 Voor een vergelijking van de gvvd, die geheelonthouding sterk aanbeval, maar niet afdwong, zie de doctoraalscriptie van Jan Ernsting, 'Protestants-christelijke drankbestrijding 1880-1925' (Doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam, 1988), 26-29. Een voorbeeld van de weerstanden tegen de gvvd geeft A.M. Diermanse, *Is geheelonthouding van bedwelmenden drank ongereformeerd?* (Leiden, 1900) en *Wederlegging van Bedenkingen tegen de Geheel-Onthouding, hetgeen is: een wederlegging van de bedenkingen, ingebracht tegen de Gereformeerde Vereeniging voor Drankbestrijding* (Breukelen, 1901). Ook het periodiek *Maandblad van de Gereformeerde Vereeniging voor Drankbestrijding* (hierna *Maandblad gvvd*) publiceerde een serie artikelen die haar bestaan rechtvaardigde, bijv. in januari 1911 en 'Wat wil de Gereformeerde Vereeniging voor Drankbestrijding?' *Orgaan van de Gereformeerde Vereeniging voor Drankbestrijding* [hierna *Orgaan van de gvvd*] nr. 36 (1909).
 - 23 J. Minderaa, *De matigheid beschouwd uit een schriftuurlijk, wetenschappelijk en sociaal oogpunt* (Amsterdam: gvvd, n.d.) 21.
 - 24 Ernsting, 'Protestants-christelijke drankbestrijding', 18; Abraham Kuiper, *Varia Americana* (Amsterdam, 1899), 4-5, 176-177.
 - 25 *De Heraut*, 5 december 1880; H. Enserink, *Dr. A. Kuiper sr. als drankbestrijder* (Groningen, [1921]), 29.
 - 26 J. Henri Ledebor, 'De Predikanten Geheelonthouders Vereeniging', *Wegwijzer* 10 (1907): 113. *Correspondentie tusschen het bestuur van de vereeniging 'Christelijk Nationaal Zendingsfeest' en de Predikanten-Geheelonthouders Vereeniging* (n.p., n.d. [1911 of 1912]. J.R. Slotemaker de Bruïne, *De kerk en het alcoholisme* (Apeldoorn, 1913), 29.
 - 27 F.M.G. van Walsem, *Rapport inzake de toepassing en de resultaten van het absoluut alcoholverbod in de Vereenigde Staten van Amerika* (Wetevreden, 1922); N.A. de Vries, *De Nieuwe Wereld. Amerika 1923. Reisbrieven* (Groningen, 1924); P. van der Meulen, *De waarheid omtrent het Amerikaansche alcoholverbod* (Groningen,